

Дмитро Веденєєв

ОРГАНІЗАЦІЯ, ТАКТИКА Й МЕТОДИ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ ОПЕРАТИВНО-ВІЙСЬКОВИХ СИЛ У ПРОТИБОРСТВІ З НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1945–1950-ТІ РР.)

У статті на основі широкого кола документальних матеріалів висвітлюються основні елементи оперативно-військового механізму, створеного радянською владою для придушення озброєного руху опору ОУН та УПА у Західній Україні, розглядаються побудова й тактика застосування органів та військ державної безпеки та внутрішніх справ СРСР в цьому регіоні у 1945–середині 1950-х рр. в контексті їх протиборства проти повстансько-партизанських сил національно-державницького спрямування.

Ключові слова: рух опору, ОУН, УПА, тактика, оперативно-військові операції, агентура, агентурно-бойова група, легендова-не підпілля, чекістсько-військова група.

В статтє на основе широкого круга документальных материалов освещаются основные элементы оперативно-военного механизма, созданного советской властью для подавления вооруженного сопротивления ОУН и УПА в Западной Украине, рассматриваются построение и тактика применения органов и войск государственной безопасности и внутренних дел СССР в этом регионе в 1945 -середине 1950-х годов в контексте их противоборства против повстанческо-партизанских сил национально-государственного направления.

Ключевые слова: движение сопротивления, ОУН, УПА, тактика, оперативно-войсковые операции, агентура, агентурно-боевая группа, легендированное подполье, чекистско-войсковая группа.

The article, based on a wide range of documentaries covers the main elements of operational military mechanism set up by Soviet authorities to suppress the armed resistance of the OUN and UIA in western Ukraine, considered the construction and use of tactics and state security forces and the Interior of the USSR in the region in 1945 mid-1950 in the context of their struggle against the rebel guerrilla forces, the national-political orientation.

Key words: resistance, OUN, UPA, tactics, operational and

military operations, agency, intelligence-fighting group, false underground security officer military group.

Землі Західної України у 1945 – 1950-х рр. стали ареною запеклого протиборства між радянським режимом і його силовими структурами та повстанськими формуваннями й озброєним підпіллям, які діяли під політичним керівництвом Організації українських націоналістів. За масштабами й напруженістю цей військово-політичний конфлікт може з повною підставою претендувати на статус однієї з найбільш тривалих та кровопролитних конфронтацій між державою та національно-визвольним рухом в історії XX століття.

У післявоєнний період протистояння між націоналістичними формуваннями й радянськими спецслужбами тривало в формі збройного протиборства та двою в оперативній (розвідувальній та контррозвідувальній) площині. Водночас згаданий конфлікт виступав складовою міжблокового протистояння у світі за доби «холодної війни», яку вчені все частіше кваліфікують як «Третю світову війну», адже провідні противники СРСР за міжблоковим протистоянням намагалися використати самостійницький рух як «п'яту колону»

Події в Західній Україні являли собою складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, причому глибокою причиною цієї «неоголошеної війни» були небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований керівництвом тоталітарного режиму радикальний, форсований характер зміни суспільно-економічного, політичного, духовно-культурного устрою вельми специфічного, в силу особливостей історичного розвитку, західного регіону України.

Заради справедливості варто визнати, що, на превеликий жаль, трагедії й ексцеси, якими супроводжувалася радянізація Західної України, принципово нічим не відрізнялися від аналогічних «силових модернізацій» в історії людства, а жорстокість, з якою придушували народний опір західні держави (в періоди формування колоніальних імперій та придушення антиколоніальних рухів), навіть перевищувала «вітчизняні зразки».

Безсумнівно, це був і конфлікт на грані цивілізаційних анклавів, що формувалися століттями, і конфлікт між традиційним укладом господарювання, духовно-культурного життя та новою моделлю розвитку, яка виникла в колишній Російській імперії після перемоги радянської влади, та енергійно насаджувалася на нових приєднаних територіях. Одночасно протистояння в Західній Україні у післяво-

енний період доцільно розглядати в контексті боротьби між двома глобальними цивілізаційними векторами – капіталістичним та комуністичним світом, кожен з яких мав свої вади й докорінні переваги, і намагався виграти змагання на арені історії.

Слід відзначити, що в сучасній українській вітчизняній та діаспорній історіографії на фоні надзвичайно активного наукового й науково-популярного висвітлення повстансько-підпільного руху в Західній Україні (включаючи і такий аспект як дослідження його організації, стратегії і тактики, методів збройної боротьби, спеціальних прийомів, озброєння, окремих бойових акцій повстанців тощо). Натомість поза увагою, здебільшого, залишається розгляд оперативно-військових сил радянської сторони. Цій стороні збройного конфлікту в Західній Україні присвячено обмежено коло наукових публікацій, серед яких, наприклад, варто згадати праці І. Біласа [1; 2; 3; 4].

Радянські оперативно-військові сили досліджувалися тривалий час лише в закритих публікаціях спеціалістів КДБ СРСР або ГРУ ГШ Радянської Армії і досі не доступні широкому колу дослідників. Щоправда, у сучасній Російській Федерації почали приділяти підвищену увагу дослідженню оперативно-бойового досвіду НКВС-МДБ-КДБ у діях проти українських повстанців. Зокрема, дві Чеченські війни активізували дослідження досвіду бойового застосування Внутрішніх військ, агентурно-бойових формувань, публікацію відповідних документів спеціальних архівів [26]. Водночас, більшість російських публікацій з проблеми носить неприховано ідеологізований характер, адже противники СРСР автоматично прирівнюються до ворожих сил і для сучасної Росії (як правонаступниці радянської держави).

Поряд з цим у деяких сучасних вітчизняних публікаціях воєнно-політична ситуація в регіоні (відсталого до 1939 р. сегменту інших держав) подається однолінійно, спрощено. Ігноруються, зокрема, очевидні соціально-економічні досягнення нової влади, наслідки переходу (з середини 1950-х рр.) від мобілізаційного («казарменого») типу розвитку до соціально орієнтованої моделі. Відтак поза увагою залишається різне ставлення певних груп населення до політики радянської влади, силових дій підпілля, а головне – динаміка змін у відношенні до модернізаторської політики радянської влади у мірі розкриття її переваг для населення, відходу від карально-репресивного забезпечення соціально-економічних заходів режиму. Звісно, без цього не можна і об'єктивно з'ясувати ступінь залученості місцевого населення до збройного протистояння, в тому числі – до співробітництва з силовими структурами радянської сторони.

Між тим, без ґрунтового дослідження радянських оперативно-військових сил неможливо досягти усебічної наукової картини запеклого протистояння в повоєнній Західній Україні (чого вимагає класичний метод воєнно-історичної науки про виявлення сил і можливостей сторін протиборства), а також належно зрозуміти особливості тактики повстансько-підпільних сил як однієї з історичних форм українського національно-визвольного руху.

Відтак метою статті є висвітлення на основі широкого кола архівних документів основних елементів оперативно-військового механізму, створеного радянською владою для придушення збройного руху опору ОУН та УПА у Західній Україні, побудови й тактики застосування органів та військ державної безпеки та внутрішніх справ СРСР в цьому регіоні у 1945 – середині 1950-х рр. в контексті їх протиборства проти повстансько-партизанських сил національно-державницького спрямування. Певні аспекти проблеми, порушені у статті, докладніше розглянуті нами у монографічних виданнях і статтях [7].

Процес післявоєнного протиборства на західноукраїнських землях (ЗУЗ) можна умовно поділити на три етапи:

I-й етап, 1944 – 1946 рр. – під час якого у ході масованих оперативно-військових операцій зазнали поразки основні сили УПА, і рух опору переходить до тактики дій малими групами і глибокого підпілля;

II-й, 1947 – 1951 рр. – вістря дій підпілля спрямовувалося на зрив заходів з радянізації регіону, а його противника – на боротьбу оперативно-військовими засобами з територіальними формуваннями підпілля та його «легальною» мережею;

III-й етап, 1951 – 1956 рр. – ліквідація розрізнених ланок та окремих учасників підпілля на фоні його спорадичних антирадянських акцій.

Процес радянізації Західної України та протиборства із рухом ОУН та УПА здійснювалися під керівництвом й постійним моніторингом органів правлячої партії більшовиків. Вже у 1944 – 1945 рр. в партійних керівних документах в цілому оформлюється система заходів боротьби з ОУН та УПА. Характерно, що крім власне організаційно-кадрових й пропагандистських настанов, документи ЦК, Політичного й Організаційного бюро ЦК КП(б)У містили безпосередні вказівки щодо пріоритетів й порядку проведення оперативно-розшукових (включаючи агентурні) й оперативно-військових заходів, розбудови відповідних структур органів та військ держбезпеки та внутрішніх справ, парамілітарних формувань з місцевого населення, дотримання режиму конспірації, роботи з особовим складом тощо.

До вищих партійних органів стікалася й аналізувалася інформація

про поточну антиповстанську діяльність органів і військ держбезпеки та внутрішніх справ як від них самих, так і від регіональних партійних органів. Відповідно, проводився моніторинг ходу виконання антиповстанських вказівок партійними органами й силовими структурами як в масштабі республіки, так і в рамках окремих областей або навіть районів.

В цілому партійні керівні вказівки запроваджували таку систему заходів із викоренення підпілля:

- внесення розколу в місцеве населення за соціально-майновою ознакою (опора на сільську бідноту, «ізоляція куркульства» та іншої дрібної буржуазії як бази підтримки «банд українсько-німецьких націоналістів»), викриття «зłodіянь» останніх;

- розширення агентурної мережі, яка б охоплювала всі населені пункти, занурювалася у підпілля; ретельне виховання й навчання агентури;

- запровадження тотальної системи контролю за сільським населенням (основною базою підтримки підпілля) та його рухом шляхом реєстрації усіх мешканців старше 15 років; створення системи «уповноважених дільниць» і «десятихатських», зобов'язавши їх слідкувати за односельцями;

- подальший розвиток системи первинних комсомольських і партійних організацій;

- введення системи кругової поруки (притягнення до відповідальності всіх, хто приховує інформацію про місце знаходження «бандитів»;

- залучення місцевого населення до «груп самоохорони» та «груп сприяння винищувальним батальйонам»;

- розвиток наступальної тактики Внутрішніх і Прикордонних військ, їх взаємодії із військами Радянської Армії;

- масовані пропагандистські зусилля із «викриття українських буржуазних націоналістів»

Відповідно, головними завданнями радянських правоохоронних органів та спеціальних військ виступали:

- створення агентурних позицій у середовищі підпілля та соціальної бази його підтримки;

- перехоплення каналів зв'язків підпілля з націоналістичними закордонними центрами та іноземними розвідками;

- розклад нелегального середовища й схилення його учасників до виходу з повинної;

- проведення оперативно-військових операцій;

– захист владних структур, об'єктів промисловості, сільського господарства та комунікацій від диверсійно-терористичної діяльності підпілля.

Розглянемо організацію та особливості застосування основних елементів радянських оперативно-військових сил, що діяли в регіоні у повоєнне десятиліття.

Органи внутрішніх справ. До початку 1947 р. з озброєним підпіллям ОУН паралельно боролися відповідні підрозділи НКВС – НКДБ (з березня 1946 р. – МВС – МДБ). До 1 жовтня 1945 р. УНКВС на ЗУЗ мали за штатним розкладом 2661 одиницю керівного та оперативного складу (заміщено 2361 або 86,6%), органи міліції – 5655 (заміщено 83,3%) [19, арк. 1]. У складі органів внутрішніх справ основним оперативним підрозділом з антипідпільної роботи виступало Управління боротьби з бандитизмом (УББ). Станом на квітень 1946 р. УББ МВС УРСР мало три оперативні відділи, а також відділи інформації, обліку та контролю, з репатріації, радіозв'язку, винищувальних батальйонів. Відділи ББ діяли у складі УНКВС–УМВС. У всіх районних відділах (РВ) працювали відділення ББ на чолі з заступником начальника РВ. Загалом по лінії ББ в регіоні на червень 1946 р. діяло 1300 оперативних працівників [3, с. 276; 23 арк. 155].

З серпня 1946 р. у Львові функціонувала Оперативна група МВС УРСР для координації роботи з розшуку членів Центрального проводу в Україні. 17 червня того ж року міністр внутрішніх справ СРСР затвердив план заходів боротьби з ОУН, розроблений його заступником В.Рясним. Для виконання на ЗУЗ було направлено для посилення органів і військ МВС групи співробітників центрального апарату відомства, Головних управлінь Внутрішніх і Прикордонних військ на чолі з уповноваженими міністерства по кожній з областей регіону [3, с. 275].

В оперативній роботі по лінії ББ наголошувалося придбати агентуру з відповідними можливостями. Тільки УМВС по Станіславській області у 1946 р. придбало 941 агента та інформатора (водночас 600 джерел було виключено як «баласт і такі, що не заслуговують довіри») [35, арк. 225].

Однак, незважаючи на відчутне зростання оперативно-військового угруповання у 1945 – 1946 рр., протиборство з антирадянським рухом опору не приносило очікуваних режимом результатів, процес радянзації натрапляв на серйозні перешкоди. Зростали втрати серед особового складу органів (у 1945 – лютому 1946 рр. загинуло 648 працівників МВС, тоді як у 1944 – 268) [19, арк. 12]. Одну з основних причин вбачалося у відсутності належної взаємодії між відомствами

внутрішніх справ і державної безпеки. Між ними, зазначалося у партійних документах, «відсутня ділова узгодженість, що призводить до провалу операцій», нераціонального використання ВВ та винищувальних батальйонів [33, арк. 4-5].

Відтак було вжито заходів щодо зосередження керівництва антипідпільною діяльністю правоохоронних органів, спеціальних військ та інших воєнізованих структур в руках одного відомства – Міністерства державної безпеки (МДБ).

Органи державної безпеки. Відповідно до вказівки ЦК ВКП(б) та уряду СРСР, спільним наказом МВС-МДБ СРСР № 0074/0029 від 21 січня 1947 р. протидія націоналістичному руху переходить до компетенції органів державної безпеки. Їм підпорядковуються Внутрішні і Прикордонні війська, винищувальні батальйони, передаються відповідні оперативні обліки та техніка, а згодом – і органи міліції. В Україні головним зняряддям протидії ОУН та УПА відтоді стало Управління 2-Н МДБ УРСР на чолі з заступником міністра держбезпеки республіки. Станом на 10 вересня 1949 р. Управління 2-Н на чолі з заступником міністра генерал-майором В. Дроздовим мало за штатом 126 співробітників і такі основні відділи:

- 1-й відділ – розшук членів Центрального та крайових проводів в Україні;
- 2-й – оперативна розробка проводів середньої та нижчої ланок, окремих підпільних груп;
- 3-й – обліково-інформаційний;
- 4-й – оперативний радіозв’язок та техніка [15, арк. 1-2].

Певний час існував і спеціальний відділ з радіоігор проти закордонних націоналістичних центрів.

19 березня 1947 р. на підставі вказівки МДБ УРСР № 15/2/9876 створюються відділи 2-Н УМДБ на чолі з заступниками начальників Управління. Функціональна спрямованість відділень цих відділів у західних областях була такою:

- 1-е відділення – розробка Центрального, крайових та інших великих проводів;
- 2-е відділення – оперативні заходи проти низових ланок підпілля, «легальної сітки»;
- 3-е відділення – робота по мельниківцях та інших націонал-патріотичних організаціях;
- 4-е відділення – керівництво винищувальними батальйонами, агентурно-бойовими групами;
- 5-е відділення – оперативний облік та інформація;

– 6-е відділення – радіозв'язок, обслуговування радіосигналізаційних апаратів «Тривога» [18, арк. 202; 19, арк. 358-359, 379].

Після тимчасового злиття МВС і МДБ в єдине відомство (1953 р.) завдання протидії націоналістичному підпіллю передали 4-му (Секретно-політичному) управлінню МВС (з березня 1954 р. – КДБ) УРСР, яке проіснувало до 9 березня 1960 р. В структурі Управління націоналізму протидіяли:

– 1-й відділ здійснював оперативні заходи проти бандерівської ОУН в Україні та за кордоном;

– 2-й спрямовував роботу на мельниківців, бульбівців в УРСР та їх закордонні осередки, Українську радикально-демократичну партію за кордоном;

– 3-й вів оперативні ігри проти закордонних націоналістичних центрів;

– 7-й перлюстрував кореспонденцію в інтересах оперативних відділів (інші відділи Управління займалися антирадянськими проявами у середовищі колишніх учасників політичних партій, інтелігенції, релігійних конфесій тощо);

– слідче та облікове відділення [див.: 18, арк. 59].

Відповідно, 4-ті відділи створювалися у складі УМВС–УКДБ.

Виходячи з тактичних прийомів підпілля, яке, зокрема, намагалося базуватися та діяти на межах адміністративних кордонів областей та районів, створюються і тимчасові організаційні структури – міжобласні та міжрайонні оперативні групи, оперативні сектори. Останні виникають весною 1949 р. і охоплюють по 3-5 адмінрайонів кожний (у Львівській і Рівненській областях – по 9 секторів, Станіславській – 8, Дрогобицькій – 7, Тернопільській – 5. Для їх укомплектування додатково перекидаються 257 оперпрацівників УМДБ та 309 офіцерів ВВ) [13, арк.178].

Основним службовим інструментом органів держбезпеки виступав агентурний апарат. За січень 1949 р. у Дрогобицькій області, наприклад, з 59 успішних оперативно-військових заходів 40 здійснено за агентурними даними [11, арк. 3]. Станом на 1 листопада 1946 р. агентурний апарат в регіоні нараховував 644 резиденти, 2249 агентів та 18165 інформаторів [8, арк. 27].

Поповненню агентурного апарату сприяв масовий вихід учасників руху опору та їх помічників з повинною. Однак до негласного співробітництва часто залучали під тиском, загрозами репресій або на основі компрометуючих матеріалів, без належної перевірки кандидатів на вербовку. Наслідком стали низька результативність частини джерел і «засміченість» апарату особами, що співробітничали з підпіллям. У довідці Управління 2-Н МДБ УРСР (червень 1952 р.) щодо виконан-

ня наказу МДБ СРСР № 0015 від 10 січня 1952 р. (про поліпшення агентурної роботи) констатувалася наявність серед агентури великої кількості «дворушників», що проникли туди за завданням підпілля.

До негласного співробітництва намагалися залучати, передовсім, перевербованих співробітників СБ ОУН через їх обізнаність із формами і методами дій нелегалів ОУН. Захоплений у травні 1950 р. референт СБ одного з надрайонних проводів «Лайдака» (тут і далі псевдоніми агентів змінено – авт.) викрив мережу інформаторів по трьох районах Львівської області. За даними агента «Климчука», колишнього референта СБ окружного проводу, знищили 40 та захопили 5 підпільників. Агент «Веселий», колишній районний референт СБ, зі своєю спецгрупою знищив 12 та захопив близько 100 підпільників, сприяв ліквідації члена ЦП О. Гасина (січень 1949 р.) та керівника проводу «Буг-2» З. Тершаківця [5, арк. 52].

Особлива роль відводилася агентурно-бойовим групам (АБГ) та легендованому підпіл्लю. Директива МДБ СРСР № 22 від 25 березня 1949 р. наголошувала на реорганізації АБГ з метою більш активного залучення їх до кваліфікованих оперативних заходів. Тільки у липні 1948 – березні 1949 рр. агенти-бойовики знищили 238 та захопили 328 підпільників. За словами активних учасників оперативних заходів, агенти-бойовики «під керівництвом оперативних працівників готували і розігрували цілі вистави з мізансценами. Це була справді акторська робота» [6, арк. 42].

До АБГ включали колишніх есбістів, які допитували захоплених або підозрюваних від імені СБ (захід «ЛСБ»), імітували «референтури та боївки СБ вищих проводів». Застосування груп супроводжувалося численним порушенням законності, про що йшлося у доповідній воєнного прокурора військ МВС Українського округу полковника юстиції Кошарського від 15 лютого 1949 р., направленої секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову. У ній наводилися приклади вбивств, побиття, згвалтувань, грабунків населення агентами-бойовиками, робилися висновки про те, що «дії т.зв. спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями» [29, с. 355-362]. МДБ УРСР вжило заходів до кадрової «чистки» АБГ. Зі 191 групи (733 учасників) було залишено 25 (150 кращих бойовиків) [21, арк. 283].

Легендоване підпілля відіграло неабияку роль у розкладі і ліквідації осередків опору, а також в оперативних іграх з закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками. У 1951 – 1953 рр. діяло 7 легендованих окружних та чотири районні проводи, 6 окремих груп. За їх допомогою лише у Станіславській області до 1954 р. знищили

і захопили понад 300 учасників опору [24, арк. 173]. Саме за участю агентів-бойовиків ліквідували або затримали членів Проводу ОУН в Україні Р. Кравчука, П. Федуну, В. Галасу та В. Кука.

На озброєнні органів держбезпеки стояли різноманітні зразки спеціальних засобів і техніки. Широко застосовувалися міні-сюрпризи, що виготовляв 4-й відділ Управління 2-Н. По агентурних каналах їх передавали до підпілля. Для захоплення підпільників застосовувалася снодійний спецпрепарат «Нептун-47», який надійна агентура додавала у продукти харчування. З метою своєчасного повідомлення про появу нелегалів у помешканнях перевірених агентів приховано встановлювався радіосигналізаційний апарат «Тривога» (600 апаратів до 10 вересня 1949 р.), за допомогою якого до грудня 1951 р. було ліквідовано 136 підпільників [24, арк. 177; 15, арк. 11].

Доцільно торкнутися особового складу органів держбезпеки, оскільки від його професійних та моральних якостей, методів роботи напряму залежала результативність оперативно-розшукових заходів, ставлення населення до правоохоронної системи і влади взагалі.

Партійне та чекістське керівництво вживало заходів до збільшення чисельності УМДБ на заході республіки за рахунок східних регіонів УРСР та РРФСР. Так, на 11 вересня 1947 р. до Станіславського УМДБ відрядили 312 оперпрацівників з областей Нечорнозем'я, 161 – з Ленінградської області, Карело-Фінської АРСР –25, військових округів Півночі та Прибалтики – 60 [31, с. 107-108]. МДБ УРСР у травні–червні 1948 р. направляє на ЗУЗ 1600 оперпрацівників зі східних областей, 120 випускників Львівської школи МДБ та 72 керівних працівників [36, арк. 87-88].

Зрозуміло, що прибулі не знали місцевих умов і ознайомлювалися з ними безпосередньо у вирі безкомпромісної боротьби. Позиції режиму у регіоні промовисто характеризує те, що на середину 1947 р. на ЗУЗ із 2447 співробітників МВС–МДБ лише 98 були місцевими уродженцями. Поступово, із зміцненням позицій режиму вказівками ЦК КП(б)У та МДБ СРСР стимулювався набір до органів місцевих мешканців. Так, на початку 1952 р. лише до Рівненського УМДБ було зараховано 26 вихідців із західних областей [34, арк. 88]. У цілому до 1951 р. в УМДБ регіону етнічні українці становили 40% керівного та 41,5% оперативного складу, що посилювало братовбивчий конфлікт [16].

З огляду на велику частку українців в інших правоохоронних органах і військах та цивільних спеціалістів, прибулих на ЗУЗ, стає зрозумілим, що збройний конфлікт на заході УРСР ставав не тільки громадянським, а і внутрієтнічним. Тому важко погодитися з відомим

дослідником політичної історії України Ю. Шаповалом, який стверджує, що у регіоні відбувався лише спротив місцевого населення колонізаційній політиці радянської влади [39].

Чекістське середовище тих років вирізнялося доволі низьким освітнім рівнем. На 1 січня 1946 р. в НКДБ УРСР повну і незакінчену вищу освіту мало 6,3% співробітників, середню – 30, незакінчену середню – 33, нижчу – 30,7%. У 1947 р. понад половина офіцерів МДБ УРСР була без спеціальної підготовки, половина начальників райміськапаратів не мали повної середньої освіти, а чверть їх – здобули тільки нижчу. На 1 січня 1952 р. освітній рівень співробітників МДБ на ЗУЗ виглядав так: вища і неповна вища – 13,2%, середня – 43,6, незавершена середня – 31,6, нижча – 11, 2% [16].

Думається, що саме низька компетентність сукупно із атмосферою беззаконня на ЗУЗ обумовлювали специфічний стиль роботи органів. Як відверто зазначалося у телеграмі міністра С. Савченка начальникам УМДБ регіону (31 березня 1949 р.), чекісти «замість проведення систематичних і глибоких чекістських заходів з розшуку і ліквідації озброєних оунівських банд і терористів йдуть по лінії найменшого спротиву, підмінюючи ліквідацію цих елементів роботою з вилучення пособників і інших другорядних оунівських зв'язків... Досягаючи таким шляхом формальних показників у роботі, вони фактично займаються окомозамилуванням, породжують порушення норм КПК і радянської законності» [10, арк. 2]. Інакше кажучи, кваліфіковані оперативно-розшукові заходи підмінювалися репресивними заходами стосовно населення, органи не обтяжували себе доведенням причетності багатьох громадян до підпілля.

У 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У двічі ухвалювало постанови про факти порушення законності у роботі органів. Того ж року з НКВС–НКДБ республіки звільняється за моральний розклад 240, порушення законності 539, за результатами спецперевірок – 1640 співробітників, засуджується військовими трибуналами – 326. 24 липня 1946 р. виходить рішення ЦК КП(б) У «Про недоліки у роботі суду, прокуратури і органів МВС–МДБ з боротьби з порушниками радянської законності у західних областях». Констатувалося, що у квітні–листопаді 1946 р. розкрито 396 порушень (із них скоєно співробітниками МВС – 123, МДБ – 64), серед них самочинних розстрілів – 18, грабунків і згвалтувань – 9, незаконних обшуків – 34, порушень при слідстві – 51 [32, арк. 32–33]. За 6 місяців 1949 р. із 1189 притягнутих до адміністративної відповідальності співробітників МДБ 731 працював на ЗУЗ, із 25 засуджених військовими трибуналами – 16 [16].

Чимало оперпрацівників розуміли згубність незаконних методів. Перший керівник Опергрупи НКДБ УРСР на ЗУЗ С. Карін-Даниленко писав у 1956 р.: «...Зіткнувшись з реальною обстановкою, насамперед із злиднями і голодом, поширеними венеричними захворюваннями і туберкульозом, суцільною безграмотністю, постійним страхом і невпевненістю майже восьмимільйонного населення західних областей України, я зрозумів, що зобов'язаний зробити все, щоб допомогти цьому знедоленому народу. Я особисто відвідав сотні сільських дворів і міських квартир, мав з їхніми мешканцями тривалі розмови, спочатку обережні, потім більш відкриті... Співробітників опергруп я постійно переконував, що успіх лежить тільки через доброзичливість, правдивість і відкритість... Люди самі потяглися до нас, шукали з нами зустрічей, часто зверталися з різними проханнями» [27].

Здобутки оперативно-розшукових заходів у багатьох випадках реалізовувалися через військові операції.

Внутрішні війська (Внутрішня охорона). Основними видами застосування Внутрішніх військ (ВВ, з 6 травня 1951 р. – Внутрішньої охорони, ВО) проти націоналістичного руху були пошук місць переховування та знешкодження підпільників й емісарів закордонних центрів у населених пунктах та лісисто-гірській місцевості, контроль гарнізонною службою території регіону, охорона органів влади та окремих її представників, об'єктів народного господарства та інфраструктури.

На Західній Україні було зосереджено потужне угруповання Українського округу (УО) ВВ. У жовтні-листопаді 1945 р. відбулася реорганізація військ округу у чотири стрілецькі дивізії чотирьохполкового складу та окремих 290-й мотострілецький полк.

Станом на 10 квітня 1947 р. тут дислокувалися майже 22 тис. багнетів, які виставили 353 гарнізони [підраховано автором за: 9]. До операцій залучалися і підрозділи 32-ї дивізії ВВ МДБ з охорони залізничних споруд. Лише з припиненням існування підпілля як організованої сили скорочуються і спецвійська (на 25 жовтня 1952 р. залишалось 8 загонів (полків) ВО). Спеціальні війська держбезпеки комплектувалися добірними призовниками, переважно з Російської Федерації: фізично розвинуті, з середньою освітою, комсомольці, як правило, з великих міст, на роту припадало 1-2 солдата зі знанням української мови. Відповідним було і матеріальне забезпечення.

Для перших повоєнних років характерне як розміщення ВВ по населених пунктах регіону з метою контролю за територією та витиснення підпілля до місцевостей з несприятливими умовами буття, так і їх масоване застосування у бойових операціях. Наказом МДБ СРСР

від 22 квітня 1947 р. «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям і його озброєними бандами в Українській РСР» військові операції у сукупності з оперативно-розшуковими застосовувалися як один із провідних методів антипідпільної діяльності. Так, до операції «Ущелина» (січень-лютий 1948 р.) із розшуку референтури пропаганди Центрального проводу у Сколівському районі Дрогобицької області залучено 2870 військовослужбовців 64-ї СД ВВ. У ході операції зруйновано 153 бункери, вилучено друкарню центрального органу «Ідея і чин», вбито і затримано близько 100 підпільників. З початку 1950-х масовані операції стають винятком і проводяться лише для розшуку лідерів підпілля або емісарів закордонних центрів.

Разом з тим, у 1945 – 1947 рр. не забезпечили належної взаємодії органів і військ держбезпеки. Військові операції нерідко здійснювалися без перевірених оперативно-розвідувальних даних, навмання, шляхом оточення й «прочісування» великих територіальних масивів. Відтак було приділено увагу пошукові комбінованих форм застосування органів і військ МДБ. Найоптимальнішою формою виявилися «чекістсько-військові групи» (ЧВГ), остаточно оформлені наказом МДБ УРСР від 19 грудня 1948 р. Передбачалося закріплення для спільних дій за відповідними територіальними органами держбезпеки підрозділів ВВ (як правило, відділення-взвод, інколи рота). Групи закріплювалися за конкретними проводами, осередками чи функціонерами підпілля для оперативно-військових операцій (ОВО). Станом на березень 1949 р. діяло 593 ЧВГ із 609 оперпрацівників, 294 офіцерів, 4378 солдат і сержантів ВВ [17, арк. 344].

Крім того, створювалися міжрайонні та міжобласні ЧВГ. До 25 листопада 1951 р. по членах ЦП ОУН працювало 6 груп (82 оперпрацівники, 65 офіцерів і 1224 солдати ВВ), 115 груп по інших керівниках підпілля, 181 – із розшуку озброєних груп нелегалів [12, арк. 64-65].

Удосконалення тактики дій ВВ та перехід підпілля до пасивної, «бункерної», форми опору різко змінили співвідношення втрат на користь радянської сторони, яке у червні 1946 р. приблизно дорівнювало 1:2,5. За 1950 р. у ході операцій було знищено 1582 підпільники, а ВВ втратили вбитими 86 осіб (159 поранено). Отже, співвідношення безповоротних втрат становило 1:18 [14, арк. 155].

Однак, у цілому ефективність бойового застосування ВВ через конспіративність підпілля та специфічні умови регіону залишалася низькою. Щодобово вони могли виставити 1000 нарядів, охопивши 2 тис. сіл при їх загальній чисельності 7 тис. (без хуторів). У серпні 1948 р. МДБ СРСР навіть наказало згорнути планове навчання через над-

мірне бойове навантаження. Як наслідок, у 1949 р. мали успіх тільки 2,5% нарядів, результативними визнано 4038 операцій із 50528.

Втрата колег, постійне психологічне напруження, атмосфера каральних операцій у незнайомому регіоні з ворожо-індиферентно налаштованим населенням, значне перевищення офіційних термінів служби викликали пригнічений моральний стан військовослужбовців (що фіксувалося і матеріалами перлюстрації їх листування), призводили до брутальності й порушення законності під час операцій, самогубств.

Як констатовалося у директиві МДБ УРСР № 57 від 31 травня 1947 р., особовим складом під час операцій «трупи вбитих нівечаться до такого стану, що виключається будь яка можливість проведення їх впізнання», знімається одяг і взуття вбитих, допускається «безцільне фотографування трупів вбитих в... позах, що не мають практичного значення при проведенні впізнання».

Прикордонні війська. На території ЗУЗ дислокувалися сили Українського та Закарпатського округів Прикордонних військ (ПВ) НКВС–МВС–МДБ–КДБ. До складу першого з управлінням у Львові станом на 15 жовтня 1945 р. входили 2-й, 88-2, 89-й, 90-й, 93-й, 98-й прикордонні загони (ПЗ, силою до полку кожний), 3-й та 104-й резервні ПО, резервний навчальний мотострілецький полк, 6-й авіаційний полк. На Закарпатті дислокувалися 14-й, 27-й, 31-й, 33-й, 87-й ПЗ, 172-й резервний ПЗ.

До оперативно-розшукових заходів залучалися 5-ті оперативні відділи штабів ПВ різного рівня. Самі війська брали активну участь в оперативно-бойових операціях, перехоплювали озброєні групи підпілля при переході держкордону, затримували емісарів закордонних центрів. Офіцери-прикордонники залучалися до легендованих під СБ ОУН спецгруп [30].

Упродовж грудня 1945 – 10 лютого 1946 р. військовослужбовцями Українського округу ПВ здійснено 1200 операцій, у ході яких вбито і затримано 1500 учасників руху опору, затримано 746 порушників кордону, половина з яких – члени підпілля ОУН. У 1947–1953 рр. ПВ в Україні знешкодили 688 учасників збройних формувань ОУН та 35 агентів іноземних розвідок [38, с. 225; 37, арк. 99].

Озброєні формування з місцевого населення. Найбільш масовою формою залучення місцевої людності до збройної боротьби з антирадянським рухом опору стали винищувальні батальйони (ВБ), а з 1 липня 1948 р. – групи охорони громадського порядку (ГОГП). Перші ВБ з осіб польської національності виникли на Прикарпатті навесні 1944 р. для самозахисту у протиборстві між УПА та польською меншиною. Пізніше вони поповнювалися колишніми червоними парти-

занами, демобілізованими з війська та рідними загиблих від рук підпілля. Вже у травні 1945 р., наприклад, у ВБ Тернопільської області українці становили 53% учасників, поляки – 27 % [20, арк. 70].

Організовувалися ВБ за рішеннями обкомів партії. Так, за постановою Львівського обкому від 30 жовтня 1944 р. при кожній сільській раді запроваджувалися ВБ по 10-25 учасників, яких звільняли від служби в армії. Відповідальність за творення підрозділів покладалася на секретарів райкомів та начальників райапаратів НКВС–НКДБ, начальниками ВБ призначали офіцерів НКВС, керівниками груп сприяння ВБ – дільничних міліціонерів.

Завдання ВБ – охорона порядку у населених пунктах, захист державних установ, активу, державного і колгоспного майна, комунікацій, участь в оперативно-військових операціях. 27 жовтня 1945 р. вишло рішення ЦК КП(б)У, де констатувалися недоліки в організації ВБ (у тому числі механічне використання армійського досвіду, незнання командним складом місцевих умов і української мови, слабка виховна робота, розклад частини особового складу підпіллям та погана дисципліна), передбачалися заходи з їх посилення та надання соціальних пільг бійцям [25, арк. 21–23].

За 1946 р. ВБ взяли участь у 29973 акціях, однак на них припало лише 1200 вбитих противників. Ефективність їх дій в оперативно-військових операціях була низька. Як правило, «яструбки» діяли активно при захисті власних селищ і майна (у 1949 р. вони відбили своїм силами 66%, а в 1950 р. – 97% нападів на колгоспи) [28, с. 22].

18 квітня 1946 р. Оргбюро ЦК КП(б)У змушене було ухвалити постанову «Про посилення політичної роботи, підвищення більшовицької пильності та бойової виучки у винищувальних батальйонах західних областей УРСР». На її виконання переглянули склад ВБ. Показово, що з 37,7 тис. бійців 12,7 тис. виключили, з них 740 – за співробітництво з ОУН. Водночас вживалися додаткові заходи з соціально-майнового заохочення.

У 1946 р. сталося 154 випадки роззброєння «яструбків» (втрачено 1370 одиниць зброї) [8, арк. 45]. Поширювалося пасивне ставлення бійців до своїх обов'язків, втеча з родинами до підпілля, вбивства офіцерів-кураторів. Директива МДБ УРСР від 14 травня 1947 р. спрямовувала на закріплення ВБ за конкретними групами підпільників, активніше залучення їх до операцій, посилення якісного підбору особового складу. З метою контррозвідувального захисту наказувалося мати не менш двох оперативних джерел на батальйон з метою попередження впливу підпілля і дезертирства [23, арк. 53].

Проте низький бойовий дух бійців самооборони перешкоджав її перетворенню у наступальну силу. З серпня 1948 до квітня 1949 р. оунівці роззброїли 62 ГОГП (372 одиниці зброї), зареєстровано 9 актів зради. В 1950–1953 рр. заарештували 238 «яструбків» (70 – за зв’язок з підпіллям, 127 – за грабунки) [22, арк. 143, 228]. У 1948 р. чисельність ГОГП перевищила 86 тис. багнетів (розформовані у 1954 р. «у зв’язку з остаточним розгромом банд оунівського підпілля»).

За даними КДБ УРСР, у 1944 – 1953 рр. безповоротні втрати радянських силових структур у протиборстві з ОУН та УПА становили: співробітників НКДБ–МДБ – 687 осіб; органів внутрішніх справ – 1864; військовослужбовців армії, ВВ та ПВ – 3199; формувань самооборони – 2590 [25].

Джерела та література:

1. Білас І. Г. Каральні військові підрозділи НКВС-МДБ у боротьбі з ОУН-УПА / І. Білас // Державність. – 1992. – № 4. – С. 47 – 54.
2. Білас І. Каральні підрозділи НКВД-МГБ // Військо України. – 1992. – № 2–3. – С. 64–65.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – К: «Либідь»; «Військо України», 1994. – Кн. 1. – 432 с.;
4. Білас І. Спеціальні провокативно-розвідувальні групи НКВД-МГБ / І. Білас // Військо України. – 1992. – № 2–3. – С. 66 – 69.
5. В/ч Є-6035. – Од. збер. 283.
6. В/ч Є-6035. – Од. збер. 302.
7. Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Монографія / Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. – К.: Генеза. 2006. – 408 с.; Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-ті роки: Монографія / Д. В. Веденеев, Г. С. Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.; Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. Веденеев. – К.: К.И.С, 2008. – 432 с.; Веденеев Д. В., Лисенко О. Є. Прояви терору і тероризму у протистоянні радянської влади та ОУН і УПА в західноукраїнському регіоні післявоєнної доби / Д. В. Веденеев, О. Є. Лисенко // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 744 – 775; Веденеев Д. В. Радянські оперативновійськові сили на Західній Україні. 1944 – поч. 1950-х рр. / Д. В. Веденеев // Труды Академії: збірник наукових праць Національної академії оборони України. – 2001. – Вип. 31. – С. 361–366; Веденеев Д. В. «Бункерна війна» в Західній Україні у 1940–1950-х роках / Д. В. Веденеев // Сторінки воєнної історії України. – 2003. – Вип. 7. – Ч.ІІ. – С. 77–88; Веденеев Д., Івко В.

Оперативно-войсковые группы силовых структур СССР в борьбе с УПА (организация, обмундирование, вооружение) / Д. Веденеев, В. Ивко // Односторонний. – 2000. – № 5. – С. 18-24 та інші.

8. Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 70. – Спр. 7.

9. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 73. – Спр. 19.

10. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 86. – Спр. 3.

11. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 98. – Спр. 1. – Т. 1.

12. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 99. – Спр. 12. – Т. 1.

13. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 100. – Спр. 6.

14. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 101. – Спр. 22.

15. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 111. – Спр. 1. – Т. 2.

16. ГДА СБУ. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 7.

17. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 9079. – Т. 5.

18. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 55.

19. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 59.

20. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64.

21. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 82.

22. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 97.

23. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 98.

24. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 100.

25. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 103.

26. Див. наприклад: НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939 – 1956) / Сборник документов. – Составители: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. – М: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.

27. Зарічний В. Лишитися чесним до кінця. Невідомі сторінки чекістської біографії / В. Зарічний // Робітничка газета. – 1989. – 1 вересня.

28. Західна Україна: перше десятиліття після війни. – К.: Ін-т історії України АН УРСР, 1988.

29. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т.3.

30. На зеленых ветрах. Сборник. – Ужгород: Карпаты, 1978. – С.176.

31. Спецслужби України в роки війни і післявоєнний період. Збірник документів. – К.: Національна академія СБУ, 2002.

32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф.1. – Оп. 18. – Спр. 2842-а.

33. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 4967.

34. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 2091.

35. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 46. – Спр. 387.

36. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 80. – Спр. 14.

37. ЦДАГО. – Ф.1. – Спр. 2884.

38. Часовые советские границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР. – М.: Политиздат, 1983.

39. Шаповал Ю. «Дорогі українсько-німецькі націоналісти!» / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2000. – 16 грудня.